

Bírálati vélemény

KAPPANYOS ANDRÁS

BAJUSZBÖGRE, LEFORDÍTATLAN

c. akadémiai doktori disszertációjáról (MTA, 2014)

A bírálatot készítette: Nadasdy Ádám CSc

Igen komoly és kimondottan érdekes munka Kappanyos András disszertációja. Tisztában van vele, hogy a műfordítás megítélése egészen objektív nem lehet, ám éppen ennek belátása teszi lehetővé, hogy elemzése megfeleljen a tudományosság kritériumainak – ahogy mondjuk az elmegyógyászat megállapításai sem lehetnek maradéktalanul objektívek, mégis tudományosságok. Kappanyos munkájának a legfontosabb gyakorlati bázisát az a tapasztalat szolgáltatja, amelyet James Joyce *Ulysses*ének – negyedmagával elvégzett – újrafordítása során szerzett. A munka kiválóan egyesíti a tiszta, logikus rendszerezést a gazdag és tanulságos (és gyakran szórakoztató) példaanyaggal.

A szerző roppant alapossággal áttekinti a fordítástudomány nyelvészeti és kulturális megközelítéseit, osztályozási kereteit. Hasznos – és gyakran szellemes – címkékkel látja el a műfordítás során felmerülő egyes problémákat, így például a fordíthatatlanság eseteire bevezetett görcs, lyuk, és folt elnevezéseket alkalmazza. Okosan érvelve magyarázza el azt a szokatlan tényt, hogy hogyan tudtak kollektíve fordítani. Alapossága, széles merítése miatt olykor önisméltésekbe bocsátkozik, így talán itt-ott feszezebbre húzható a szöveg. Megjegyzem, hogy kivonatolt formában hasznos tankönyv lehetne belőle.

Kappanyos fő tézise, hogy a fordítástudományban kulturális fordulat következett be – s disszertációja épp ennek nyújtja remek példáját. Megvilágító hasonlattal a mai fordítástudományt a 19. század elei kémiához hasonlítja, amely sokat tudott már, de még használt homályos fogalmakat, mint a „vis vitalis”, azaz életerő. Hadd idézzem központi tételét: „Ez a még igen töredékesen létező *kulturális fordítástudomány* úgy tekint a lefordított és lefordítandó szövegekre, mint kulturális mintázatok hordozóira. [...] Kulturális értelemben a fordításnak az a feladata, hogy ezeket a mintázatokat – legalábbis a jelentőseket – átsegítse a nyelvi határon” (23).

Az elméleti áttekintés a szakirodalom bámulatosan alapos ismeretéről tanúskodik. Emellett a szerző remek esettanulmányokban bizonyítja mesterségbeli tudását, például Yeats *Léda*-versének több fordításáról, valamint az *Alice Csodaországban* és a *Micimackó* magyar befogadásáról, mely utóbbi éppen a fordítottja az angol eredetijük népszerűségének. A számos *Ulysses*-példa valóságos kincsestár, hiszen módja nyílik Gáspár Endre, Szentkuthy Miklós,

valamint a saját és munkatársai fordításának összehasonlítására. Némi hiányérzetet okoz, hogy – egy ilyen alapos, tudományos munkában – világosabban lehetne rámutatni Bartos Tibor szerepére, aki a Szentkuthy-fordítást számos helyen megváltoztatta. Bartos beavatkozásának mértékét, irányát csak itt-ott jelzi a disszertáció, pedig tanulságos volna erről többet hallani.

A „posztkoloniális” szemléletet Kappanyos – Venuti nyomán – több helyen is tárgyalja: eszerint a volt gyarmatosítók (elsősorban az angolszászok) továbbra is elvárják, hogy a világ többi része az ő normáikhoz, kiejtésükhöz, reáliáikhoz igazodjon, azaz hogy az angolra (franciára stb.) fordítók domesztikálják az „egzotikus” szövegeket. Ez derék és politikailag korrekt szemlélet, de – mint a politikai korrektség általában – kétélű dolog. Feltűnő ugyanis, hogy melyik az a kör, melyen belül ezt nem csinálják: Prágát nem mondja senki „Praha”-nak, és Rómát is „Rome”-nek mondják angolul. Azaz van a kultúráknak egy köre, melyet nem éreznek koloniálisnak (hanem „nyugatinak”, európainak). Nos, nem jó, ha például a magyarságot ezen kívülre helyezik. Aki a magyar főváros nevét pedánsan „budapescht”-nek ejti, viszont továbbra is „Vienna, Paris, Prague, Rome”-ről beszél, az Magyarországot – tiszta jóindulatból – az egzotikum világába, a fölemelendő távoli kultúrák közé távolítja. Én nem szeretném, ha ezentúl King Stephen helyett „King István”-ról beszélnének, mintha nem egy sztenderd európai keresztény király lett volna. Erős túlzásnak érzem tehát a következő eszmefuttatást: „Zollman [Walesi bárdok-]fordítása hírt ad az eredeti szöveg rendkívüliségéről, de ez a célnyelvi környezetben disszonanciának hat. Amikor az angol anyanyelvű befogadó nem tolerálja ezt a disszonanciát, akkor épp azt a koloniális arroganciát demonstrálja, amelyet Lawrence Venuti kárhoztat a könyvében” (336). Szerintem ezt az izlandi vagy albán olvasó sem tolerálja szívesen – akkor ők is posztkoloniálisan arrogánsak? Venuti elveti a súlykot, és Kappanyos követi ebben, amikor így ír: „Venuti egyik példája joggal marasztalja el Robert Gravest, amiért Suetonius-fordításában az időszámítást és a pénzrendszert a kortárs (mármint a Gravesszel, s nem a Suetoniusszal kortárs) brit elvárásokhoz igazította. Ebben valóban az etnocentrikus arrogancia megnyilvánulását láthatjuk” (98). Nem értek egyet. A fordítónak joga van mérlegelni a forrásszöveg elemeinek banális voltát – ha szabad nekem is egy terminust alkotnom: a „banalitási indexet” – és aszerint fordítani. Ha Suetoniusnál banális volt, hogy milyen évet írunk és mivel fizetünk, akkor nem hiba, ha a fordító ezeket egy azonos banalitási indexű angol vagy magyar vagy albán fogalommal fordítja. Ez se nem etnocentrizmus, se nem arrogancia.

Egyetértek viszont azzal, hogy a fordítónak feladata lehet, hogy a célnyelvben új, akár idegenszerű elemeket (Kappanyos kedvelt szavával: mintázatok) honosítson meg. Ezt tették

a magyarral a Biblia-fordítók, a romantikusok, a Nyugat-iskola. Az megérne egy tárgyalást, hogy ezek az importált mintázatok először nyilvánvalóan magyartalanságok, hiszen idegenek és szokatlanok. (Például a latinos alárendelés: „Kimentem a reptérre, ahonnan idős nagynémet kellett behoznom.”) Kell-e a fordítónak vállalnia a magyartalanság (a „nyelvrontás”) vádját, hogy importőri misszióját teljesítse – remélve, hogy az évszázadok majd igazolják, mint a régiek esetében?

Kappanyos egyetértőleg idézi Lefevere megállapítását, miszerint egy fordítást csak olyan ember tud megítélni, akinek nincs rá szüksége. Ez nem egészen igaz, hiszen két rivális célszöveg közt igenis lehet jobbat és gyengébbet látni függetlenül az eredetitől. Maga Kappanyos is később rátér a Villon-fordításokra, ahol Faludy verzióját sokan jobbnak tartják.

A „Távolságok” c. fejezet terjengős, kevés újat vagy érdekeset mond, ezt rövidíteném. Kicsit sokallom a dilettánsok ostromozására fordított terjedelmet (124), és a mémek elmélete sem érdemelne ilyen kiemelt figyelmet.

A szerző helyében kerülném a „hivatalos fordítás” kifejezést, mert szépirodalomban ilyen nincs. (Igaz, néha idézőjelbe teszi.) Hogy hangzana angolul „the official translation of the poem”...? Ennek csak 1949 és 1989 között volt értelme, se előtte, se utána nincs. Még a „kanonizált” szó használata is kényes, hiszen kinek, mely kánonja szerint? Jobb volna a „közkezen forgó” vagy „legismertebb” vagy „komoly kiadónál megjelent” fordításokról beszélni. Olykor valamiféle fejedelmi többlest használ, mint például: „Az érvényes konvenció szerint a forrásnyelv közegétől eltérő kódban álló szövegrészeket átemeljük a fordításba, ahogy Tolsztoj orosz arisztokratái a magyar fordításban is franciául beszélnek, Dante mestere, Daniel Arnaud pedig provanszál nyelven mondja el panaszát” (186). Utánanéztam a Dantei helynek (Purg. 26): Szász Károlynál és Szabadi Sándornál magyarul mondja, Babitsnál provanszálul; az angolokból Mandelbaumnál angolul, Sayersnél skót-angol dialektusban (!), Musánál provanszálul; a németekből Gmelinnél és Vosslernél németül (utóbbinál Arnoldnak nevezi magát!), Philaletesnél ónémetül, és így tovább. Jómagam is éppen a Purgatóriumon dolgozom: nálam Arnaud magyarul fog beszélni. (Kappanyosnak természetesen joga van elmarasztalni azt, aki nem az ő konvencióját (konvenciójukat?) követi, de ezt mint a saját véleményét illene kifejteni.)

Nyelvészeti észrevételek

Mivel nyelvész vagyok, alább szaknyelvészeti szempontból jegyzek meg néhány dolgot.

Nyelv és kultúra viszonyát a disszertáció több helyütt rövidre zárja, pl. „Nyelvi szempontból Európán belül a cseh kultúrától a nem-indoeurópai nyelven alapuló kultúrák állnak

legtávolabb, köztük magyar” (220). – Ez laikus vélekedés, hiszen a kultúrához a nyelvnek (és különösen a nyelvi eredetnek) vajmi kevés köze van – mint arra később, saját állítását mintegy felülbírálván, maga is rámutat a Svejik kapcsán. Hasonlóan szakszerűtlen azt mondani: „a nyelvek összetett kulturális folyamatok lenyomatai” (229) – ez legföljebb csak a szókincs egy részére igaz, a nyelvre általában nem (hangtanra, alaktanra, mondattanra – vagyis amitől egy nyelv az, ami). A nyelvrokonságnak sokkal csekélyebb a jelentősége, mint a kulturális konvergenciának (58), ezért perzsáról arabra könnyebb fordítani (pedig nem rokonok), mint olaszra (pedig rokonok).

További nyelvészeti észrevételeim:

- 168: „a nominális állítmányt zérómorféma jelöli” – ez így pontatlan. Az alanyesetű NP jelöli, s mellőle törlődik a (3. személyű, jelentő módú, jelen idejű) létige.
- 169: Helyes parafrázissal „Ötszáz velszi bárd”, nem „Az ötszáz”! – A névelőtlen NP mint új információ automatikusan kontrasztív fókuszra kerül, és ezt jelzi az enklitikus „bizony”.
- 179 „ragozás és flektálás” – a flektálás a ragozás egy fajtája, nem külön kategória.
- 179: a pidzsinből csak az operátor-segédigék iktathatók ki (*is running, has arrived*), a módbeliek nem (*must, can*).
- 91: a „performatív” terminust nyelvészeti szempontból túl tágra értelmezi: ez a kifejezés arra használatos, amikor maga a megnyilatkozás elvégzi a cselekvést: *megígérem, megnyitom, üdvözlöm, megátkozlak* stb.
- 287: a „futtam” használata „futottam” helyett nem szintaxis, hanem morfológia.
- 179: nem áll, hogy az angol különösen alkalmas volna a pidzsinizációra: pompás francia-alapú pidzsinek is vannak (pl. Mauritius).
- 174: a hó-szókincs példáját, Whorf elméletét nem feji ki világosan: Whorf azt mondja, hogy az eszkimók – mivel sokféle hófajtára van szavuk, de „hó” szavuk nincs – nem tudják elképzelni a „hó” fogalmát (ahogy eszerint a magyarok sem tudják elképzelni azt az olajos mag-fogalmat, amit az angol a „nut” szóval jelöl). Ebben Whorf alapvetően téved. Ráadásul az eszkimóhoz hasonló helyzet Skandináviában is kialakulhatott volna, tehát a nyelvi lexikalizáció itt is önkényes, a fogalomalkotást nem korlátozza (pedig Whorf ezt mondja!)

Vegyes megjegyzések

Egy ilyen sokfelé ágazó, impozáns tárgyi és műveltséganyagot felvonultató munkában óhatatlanul akadnak tévedések, továbbgondolásra vagy javításra érdemes pontok. Ezek közül sorolok föl néhányat.

- 256: nyelvészetileg nem helyes az angol rövid „u”-nak magyar „ö”-vel való helyettesítését tévesnek nevezni (*löncs, blöff* stb.): ez volt a bevett, művelt norma, mely a 19. sz. végi angol ejtésnek francia utánzásán alapult. (A franciák ma is így veszik át az angol szavakat.) Vajon nem posztkolonializmus-e ezeket tévesnek minősíteni azért, mert a (mai) angolban nem így mondják?
- 219: megemlíteném, hogy a latin „versio” a „verto” (’fordítok’) igéből van, melynek már az ókorban egyik jelentése ’nyelvről-nyelvre fordítani’ volt, innen a mai magyar szó.
- 66: nem indokolt a Hamletben egy középkori idősíkot feltételezni; Shakespeare az egész darabot kora reneszánsz közegbe helyezi, pl. Hamlet és Horatio Wittenbergben tanul „filozófiát” (azaz természettudományt).
- 237: Hamlet mondatát: „The time is out of joint” érdekesen elemzi, de nem veszi észre a névelőt, márpedig az angolban (Shakespeare-nél ugyanúgy, mint ma) az önmagában felfogott Idő csak névelőtlen lehetne. A névelős „the time” jelentése: ez a kor, a mostani periódus, napjaink.
- 262: emisszió-omisszió. Nekem úgy tűnik, hogy az orvos inkább a menstruáció kimaradását (omisszió) kérdezte, ami nem ritka jelenség; viszont a gyakori vérzés („emisszió”?) súlyos betegség volna.
- 281: a „gondolások” téves értelmezését kulturális tájékoztatlanság is segítette: amikor a történet játszódik, még nem volt híd Velencéhez, s így Mestrébe vagy kiscigányokkal vagy gondolával kellett eljutni – ma senki sem megy gondolával Mestrébe.
- 123: ezt írja: „az *Isteni színjáték*ból olyan új fordítás készül, amely az értelem pontosabb követése érdekében lemond a rímekről” (123), és az én készülő fordításomat hozza példának. Hadd tegyek ehhez hozzá két dolgot: egyfelől ilyen fordítás már több is készült (legalábbis a *Pokolból*): Angyal János 1875, Zigány Árpád 1908, Radó Antal 1923. Másfelől be kell vallanom, hogy én nemcsak az értelem követése miatt fordítok rímtelenül, hanem mert szebbnek gondolom így a szöveget: a magyar rímeket (amik többnyire asszonáncok) a mai korban komolytalannak, magamutogatónak, csiricsárénak érezném egy ilyen nemes és komoly költeményhez. Ez persze csak alátámasztja, amit Kappanyos itt mond: hogy mennyire változnak a fordítás ismérvei.

Apróbb megjegyzések, kiigazítások

54. Aranynak volt némi fogalma az angol kiejtésről, pl. a szótagszámról is. Az idézett tréfa (new = nev) nem bizonyít semmit, hiszen játék.
- 87: Ez a sor szebb ritmusú lenne így: „És meghal Agamemnon. De te, ott”

- 252: A „vízhatlan” szó fiatal koromban közismert volt, a szerző fiatal kora miatt érzi szokatlanoknak.
- 212: a „falástan” talán „vallástan”.
- 240: „[a görög ember] az égen kívül gyakorlatilag soha nem látott semmiféle kék tárgyat” – a kékfestés valóban késői civilizációs technika, de a görögök nyilván láttak kék virágot eleget.
- 66: ha a börtönre annak helyével (Mountjoy) utalunk, az inkább metonímia, mint „pars pro toto”, hiszen Mountjoy nem része a börtönnek (inkább fordítva).
- 171: a „zsidó Didó” szellemességet Babits azzal indokolta, hogy Didó karthágói királynő volt, a punok pedig sémi nép lévén, a zsidók rokonai voltak.
- 187: az Ulysses magyar zárványai nemcsak azt mutatják, hogy Joyce nem tudott magyarul, hanem – ennél sokkal érdekesebben – azt, hogy valamit tudott magyarul, Magyarország közelében élt, hallott-látott magyar szót.
- 260: „hocus pocus”: a nyelvészeti szakmunkák nem mondják (sőt mint valószínűtlent elvetik), hogy ez a latin miseszövegből származna, lásd Onions vagy Kluge etimológiai szótárát.
- 287: a „kelletett” nem túlragozás, hanem az archaikus „kelletik” (‘szükséges’) ige szabályos ragozása.
- 287: németül nem „dir”, hanem „deiner” volna a névmás birtokos esete.
- 255: hadd említsem, hogy én is lefordítottam Wilde Bunbury-jét, Mikes Lajos nyomán Szilárdnak neveztem a főhőst, ezzel az alcímmel: „Szilárdnak kell lenni”.
- 108: a vombat (Carroll/Varró-Varró) vajon miért jó attiúdkövetőként?
- 145: Petőfi sorához hadd tegyem hozzá, hogy az ő idejében csak 6 egyforma „e” volt, mert a sor így hangzott: „Mely nyelv merne versényezni véled?”
- És utoljára, de nem utolsósorban: mi az a paslag?

Szöveghibák

A munka formátuma, kiállítása gondos. Néhány fogalmazási és sajtóhiba maradt. A zavaróbbakat alább sorolom föl:

passim: terméktelen (= terméketlen?)

9 generikus leszármazás > genetikus?

33 PPTE ??

43 hogy hogy a közvetítés

64 mit ez az eredetiből is

97: a film-komikus duó nem Oliver és Hardy, hanem Stan Laurel és Oliver Hardy.

107 (és passim) dormause > dormouse

128 maga precedens nélküli versforma

149 purple song that the shop window

149 Bart-Rákos nincs benne a bibliográfiában „Bart” alatt

178: le Festin de Pierre

244 mutat megy egy-egy

Összegezve véleményemet: Kappanyos András disszertációja minden szempontból megfelel az akadémiai doktori követelményeknek, ezért javaslom vitára bocsátani és neki a doktori címet megadni.

Budapest, 2014. szeptember 10.

Nádasdy Ádám

a nyelvtudomány kandidátusa

egyetemi tanár